FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

1963

"Liten kvällsmusik i herrgårdsmiljö."
Från en konsert i Skogaholm på Skansen
den 14 juni 1962.
Foto Studio Antoni & Gehlin.

Redaktion:
GÖSTA BERG · SAM OWEN JANSSON
MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

Omslagets färgbild visar ett utsnitt ur en miniatyr av J. H. Schildt med de svenska drabanterna invecklade i handgemäng med sachsiska trupper i röda uniformer under övergången av Düna år 1701.
Se Erik Andréns och Alf Åbergs uppsats Arvid Horns trofétavlor och övergången av Düna i denna årsbok.

La couverture en couleur représente un fragment d'une miniature de J. H. Schildt: Le passage de la Duna en 1701, avec la troupe des trabans suédois aux prises avec les troupes saxonnes aux uniformes rouges. — Voir dans ce même volume les explications de MM. Erik Andrén et Alf Åberg: Les deux tableaux ornés de trophées d'Arvid Horn et le passage de la Duna.

Tryckt hos Boktryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1963
Klichéerna från Grohmann & Eichelberg AB, Stockholm
Färgbilden av guldterrinen framställd hos Esselte AB

Kungliga Boktryckeriets stilgjuteri i Stockholm

av Christian Axel-Nilsson

"Verka då så länge dagen räcker, för ditt kall, med varmt och värdigt nit: natten kommer, och för evigt stäcker, dina framtids planer och din flit. Är det fält som mättes åt din möda mindre vidsträckt: sköt det dubbelt väl: öka för en eftertid dess gröda, nyttans vän, men aldrig vinstens träl."

Ur J. P. Lindhs "Prof af Stilar", Stockholm 1815.

Alla som haft anledning att bläddra i ett stilprov har väl någon gång reflekterat över huruvida boktryckaren av en ren slump valt de texter, som klädda i prydlig bokstavsdräkt gör reklam för hans tjänster. Ofta är det intetsägande brottstycken ur vilken text som helst, ibland paraderar texter ur Bibeln eller den klassiska filosofiens satser på sidorna. Ovanstående förnumstiga moralitet måtte ha tilltalat den stockholmske boktryckaren Johan Pehr Lindh, ty de återkommer på olika stilprov i alla hans antikvasnitts olika grader. Det är här citerat mindre som ett skämt än som en illustration till andan i det hantverk denne "nyttans vän" en gång bedrev och till vilket vi nu har anledning återvända.

Ett märkligt hantverksarv har under det gångna året införlivats med museets samlingar. Just i de dagar, då boktryckarekonstens tekniska hjälpmedel utvecklas och förändras radikalare än någonsin, har genom sällsynt lyckliga omständigheter redskap som belyser detta yrkes äldsta historia i vårt land kommit i dagen. Pietetsfullt har dess ägare Kungl. Boktryckeriet P A Norstedt & Söner förvaltat sitt arv och generöst har föremålen i år överlämnats till Nordiska museet.

Vid en inventering av Norstedts stora förråd av matriser för stilgjutning — inför en ombyggnad — har Nordiska museet fått tillfälle undersöka det äldre material som sedan länge av tekniska skäl inte används i produktionen. Undersökningen avslöjade, att i matrissamlingen ingår ett betydande antal typsnitt av delvis mycket hög ålder. Samlingen omspänner ca 400 år från 1500-talets förra hälft fram till våra dagar. Den innehåller drygt 100.000 små gjutformar, som representerar flera hundra olika typsnitt och därtill en rik variation av den ornamentala utstyrsel som de växlande konststilarna avsatt i boktrycket under århundradenas lopp.

För förståelsen av den centrala plats som matrisen intar inom boktryckarkonsten alltsedan 1400-talet kan det vara på sin plats att här lämna en kort redogörelse. En matris är som sagt en gjutform. Den är i allmänhet av koppar i äldre tid. Den har formen av en rätvinklig parallellepiped. I dess ena ände, på långsidan, finns ett försänkt avtryck av en stålstämpel, en s. k. patris. På stålstämpeln är bokstaven eller tecknet graverat och denna gravyr kan slås ned i ett stort antal kopparbitar. När de efter slaget justerats är de färdiga att användas i ett gjutinstrument för stilgjutning, dvs. man gjuter de små metallstavar eller typer, som på sin ena kortända bär bokstavstecknet som erhållits i matrisen. Typerna sättes samman i rader och boktryckningen tar vid.

Patristillverkaren är den person, som under boktryckarkonstens hela historia spelat den mest betydande rollen ur konsthistorisk och teknisk synpunkt för typografin. Det är rester av de centraleuropeiska patrisskärarnas export av matriser till Nordeuropa som vi har att göra med i Norstedts gåva. Därvid är att märka, att endast ett fåtal patris- eller stämpelskärare stått för en alltsedan 1400-talet mycket stor produktion som spritts till snart sagt alla delar av Europa, ja även till andra världsdelar. Av denna stora, dyrbara och ytterst betydelsefulla handelsvara återstår från tiden före 1800 idag rester endast på ett fåtal platser. Den samling som det här är frågan om är en av de största till omfånget och en av de förnämsta till kvaliteten, sedd ur såväl vetenskaplig som teknisk synpunkt.

De preliminära dateringar och bestämningar av materialet, som efter den första undersökningen nu kan redovisas, berör endast en

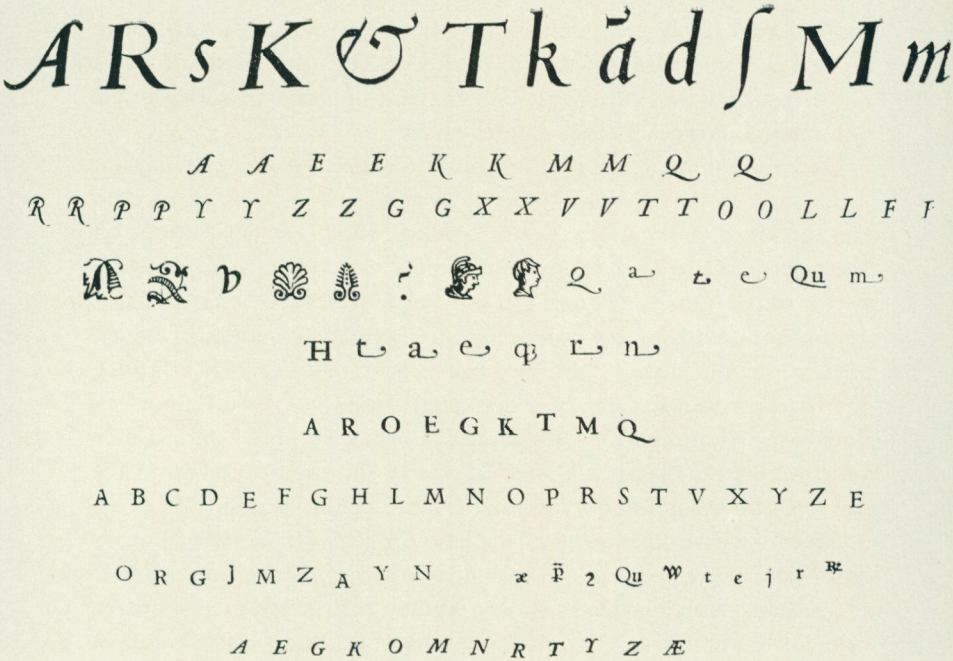

Några av de äldsta typsnitten i Norstedts matrissamling. Överst en fransk eller nederländsk kursiv från ca 1540. Närmast därunder François Guyots cicero kursiv från ca 1550. De övriga typsnitten och ornamenten är alla från 1500- och 1600-talet men ännu ej säkert bestämda till sitt ursprung. Bilden är klichérad efter en sats typer, gjutna 1962 i originalmatriserna vid Norstedts stilgjuteri av faktor Rune Wennborn.

ringa del av samlingen. Desto intressantare är det därför att redan nu kunna konstatera, att detta konst- och kulturhistoriska fynd är av största betydelse inte bara för vårt land utan även för den internationella boktryckeri- och konsthistorien.

Under genomgång av samlingen för en första katalogisering har vissa satser matriser, vilkas bokstavsformer och yttre skick föreföll särskilt ålderdomliga, granskats närmare. Inga som helst uppgifter föreligger om dessa matrisers ursprung i inventarier eller på pappersomslag. I en stilgjutningsmaskin av äldre typ i Norstedts stilgjuteri har därför gjutits stil i matriserna, varefter man gjort tryckprov för jämförelser i bibliotek och arkiv i Sverige och utlandet. Jämförelsematerialet har främst stått att finna i Oxford University Press och i Plantin-Moretusmuseet i Antwerpen, där i båda fallen stora samlingar matriser från 1500- och 1600-talen finns bevarade och även till vissa delar bestämda till ålder och ursprung.

Säkert bestämd är en liten ofullständig sats kursiva versaler av omisskännlig renässanskaraktär med kraftigt markerade schatteringar och överhäng. De är skurna av den franske stämpelskäraren François Guyot, som var verksam kring 1500-talets mitt. Han var främst engagerad av den världsberömde boktryckaren och förläggaren Christophe Plantin i Antwerpen. I Plantinmuseet finns bevarade åtskilliga typsnitt av Guyots hand. Versalerna i Norstedtssamlingen är dock så vitt hittills är känt de enda bevarade av storleksgraden cicero.[1]

Guyots typsnitt har flitigt använts i Sverige från 1580-talet och framåt. Den här aktuella storleksgraden har dock ännu ej återfunnits i svenskt tryck. Till Norden har Guyots matriser importerats från Antwerpen av Andreas Gutterwitz, kunglig boktryckare i Köpenhamn och senare i Stockholm. Att de nu påträffade ciceroversalerna tillhört Gutterwitz, återstår dock att bevisa. De kan även ha hamnat hos Norstedts genom boktryckare Lindhs köp av ett gammalt tyskt stilgjuteri, vilket skall beröras nedan. Från samma tid, 1500-talets förra hälft och mitt, härstammar ett tiotal andra fragmentariska matrisgrupper, som närmare studerats. De tillhör alla typsnitt, som varit använda över hela Europa, de flesta tillverkade i Nederländerna. Det rör sig här om antikvasnitt, kursiver och ornament.

En kraftfull kursiv, ca 36 punkter, helt kalligrafiskt utformad, är ytterligare ett exempel på den unika karaktären av Norstedtssamlingen. Typsnittet härrör från ca 1540 och matriserna är slagna i Antwerpen. Där har stilen brukats av bl.a. boktryckaren Aegilius van Diest 1544, och matriser finns kvar i Plantinmuseet (MA 174) till gemena, accenter, ligaturer och tecken. Versalerna saknas i Plantinmuseets samling men finns bevarade i Stockholm.[2]

Till de här helt flyktigt berörda matriserna från 1500-talet kommer vidare en mängd ännu ej undersökta för schwabach, fraktur, musik, åtskilliga exotiska språk samt ornament och diverse tecken. Förmodligen har de ej alla så hög ålder, men även 1600- och 1700-talens typografi är väl företrädd.

Man kan fråga sig, varför denna bokhistoriska skatt aldrig tidigare varit känd till ålder och karaktär.

Svaret ligger till dels i det ålderdomliga stilgjutarhantverkets traditioner, vilka alltid — liksom när det gäller andra grenar av bokhantverket — bjudit sina utövare att omge yrket med hemlighetsfullhet gentemot omvärlden och eventuella konkurrenter. Traditionen har varit betingad av såväl ekonomiska skäl som av den invecklade tekniken med sin speciella terminologi. Dessa förhållanden är ofta omvittnade även när det gäller andra högt utvecklade hantverk. Här har yrkessederna emellertid varit särskilt seglivade. Att övriga delar av det stora företaget i tegelborgen på Riddarholmen inte till alla delar kunnat vara underrättade om vad stilgjutarna ruvat över, belyses även av det faktum att stilgjuteriet ända fram till 1950 bokföringsmässigt nästan var ett företag för sig. I stilförrådet satt bänkade vid samma bord en representant från tryckeriet och en från stilgjuteriet med en våg emellan sig. Där gick gränsen. Man vägde och bokförde här all stil, som stilgjuteriet var dag "sålde" till tryckeriet. Det behövs inte mer för att stolthet och ordningssinne inom arbetsgruppen skall förbjuda varje obehörigt rotande i dyrbar materiel. Stilgjutarna rör sig också med helt andra namn på många av typsnitten än dem sättarna använder i sin dagliga rutin. Stilarna har därtill varit bokförda efter två olika nummerserier — en i stilgjuteriet och en i sätterierna.

Även andra förhållanden har bidragit till matrisernas anonymitet. Endast stilgjuterifaktorn själv har haft fullständig tillgång till

hela förrådet. Med den långt drivna mekanisering och specialisering, som har varit industrialismens villkor även för boktryckerinäringen sedan mer än ett sekel tillbaka, har kännedomen om den tekniska utvecklingen och dagens produktion varit det viktigaste. Redan den höga arbetstakten hindrar då att man i onödan stannar vid äldre materiel. I sin utbildning har dagens stilgjutare endast sällan kommit i kontakt med sitt yrkes historia.

Mot förstörelse och rationaliseringsiver har den föråldrade materielen skyddats genom mönstergill ordning och pietet som ytterst är ekonomiskt grundad och har fem seklers tradition. Sedan Per Adolf Norstedt 1821 övertog Johan Pehr Lindhs boktryckeri och stilgjuteri har sannolikt högt räknat endast ett tiotal personer i tur och ordning ansvarat för matrisförrådet. De två senaste stilgjuterifaktorerna hos Norstedts är av alla tecken att döma de sista utövarna av detta yrke i Stockholm. Den nu 80-årige Ernst Jonasson började sin anställning i Kungliga boktryckeriet 1898 och efterträddes som stilgjuteriföreståndare 1951 av faktor Rune Wennborn.

Inga yttre tecken har kunnat röja de dyrbara gamla redskapen på sin förvaringsplats. En kortvägg i ett av stilförrådets inre rum är helt täckt av en enkel lådinredning som innehåller 672 små lådor — 35×40×5 cm — målade i en grågrön färg, numrerade med svarta siffror och försedda med en liten svarvad knopp att dra i. Av produktionstekniska skäl ligger här matriserna fördelade efter storleksgrad — en ordning som i stilgjuterier förmodligen har gamla anor. De äldre typsnitten har således ständigt blandats med nytillskotten. I lådorna ser man en mängd små avlånga paket i brunt kraftpapper, alla försedda med bläckpåskrift av sent datum. Påskriften korresponderar med stilgjuterifaktorns handskrivna förteckning över de samlade resurserna.[3]

För efter ca 1870 galvaniskt framställda matriser eller sent importerade originalsnitt finner man här i många fall dateringar och ursprungsangivelser. Men de gamla koppar- och blymatriserna för handgjutning betecknas alla helt enkelt som ”äldre”.

Vad finner man nu innanför de bruna omslagspapperen? Kan man beklaga den handskrivna förteckningens spartanska formuleringar och bristen på äldre inventarier, så får man här en fullgod ersättning. Ty i paket efter paket lyser forna stilgjutares välbeva-

rade färgglada omslag med påskrifter på svenska, danska, tyska eller holländska i prydliga pikturer. "Petit Antiqua S. No 17 — Gemeine 27 Stück" kan det t.ex. stå på ett omslag, som när det slätats ut visar sig vara makulatur med tryckt dansk text i fraktur. Handstilen och trycket tyder båda på 1700-talets senare hälft. Påskriftens text bör ha sin parallell i ett inventarium från denna tid upplagt av en tysk eller dansk stilgjutare. Därmed har vi tagit ett långt kliv bakåt i tiden från Per Adolf Norstedt i Örebro.

Tre större grupper i det äldsta materialet kan genast skönjas. Ett blått karduspapper med svensk text skriven med bläck i en starkt lutande stil från 1800-talets mitt omsluter bl.a. de stela och prydliga antikva- och kursivgarnityr från tiden omkring 1800, som återfinnes i Lars Johan Hiertas stilprov från 1834. Sedan Hiertas stilgjuteri 1846 inköpts av Norstedts, omtrycktes stilprovet i företagets namn samma år.[4] De måste ha kommit från troligen i England relativt nyskurna patriser till Sverige vid den tid på 1830-talet, då Hierta även införskaffade patentet för Brandts stilgjutningsmaskin.[5] Ett litet, grunt borrat hål på matrisernas baksida är ett tecken på att de använts i denna och senare i Completmaskinerna. Den första Completmaskinen inskaffades till Norstedts 1890.[6] En maskin var fortfarande i bruk 1962.

Vissa stilgrader av förmodligen Hiertas matriser har aldrig brukats. Matriser föreligger här i form av ännu ojusterade avslag, inslagna under karduspapperet i t.ex. titelsidan till katalogen för "Svensk slöjdexposition i Stockholm 1834".

En helt annan och mera upplysande omslagssort är räkningar och brev med svensk text. De är i lyckligaste fall daterade — från 1790-talet och framåt mot 1820 — och försedda med namn och adresser som kompletterar bilden. Det rör sig här sannolikt om papper som hamnat i boktryckare Lindhs papperskorg.

Om över huvud taget äldre kopparmatriser för handgjutning skulle finnas kvar i Norstedts stilförråd, borde de först och främst härstamma från det Lindhska stilgjuteriet. Detta inköptes tillsammans med dennes boktryckeri i Stockholm av rådmannen Per Adolf Norstedt från änkan 1821. Det Lindhska tryckeriet utgör således den grundval, varmed firman P A Norstedt & Söner 1823 den 1 december startades i Stockholm.[7]

I den rika korrespondens mellan de båda boktryckarbröderna Johan Pehr och Nils Magnus Lindh, som mirakulöst nog bevarats i Kungl. Biblioteket, ges upplysningar om J. P. Linds stilgjuteri. Redan tidigt planerade han att sätta upp ett sådant. Först 1814 blev den verklighet i och med inköpet från Köpenhamn av Pöetzschs stilgjuteri. Lindh kompletterade samtidigt de garnityr han importerat i klump från Danmark med andra inköp. Han stod sedan gammalt i livlig förbindelse med stilgjuterier i Berlin och Paris. Via dessa införskrevs nu moderna garnityr i "engelsk" stil från franska och engelska stämpelskärare. Textsidorna i den Lindhska paradtypografin pryddes med nyskurna empireornament i en strängt klassisk anda, importerade från Joseph Gillé i Paris. I Marielund på Kungsholmen kom det nyförvärvade stilgjuteriet först till användning 1816. Bokproduktionen var enorm. Det Lindhska tryckeriet dominerar den svenska typografien vid 1800-talets ingång och ger den bästa bild av detta skede i svensk typografhistoria.

Hur mycket finns då kvar av den Lindhska rörelsen i dag? — Stilen är förbrukad, tryckeriets inventarier för länge sedan omoderna och skrotade. Vet vi något i detalj om Lindhs resurser? Han har lämnat efter sig ett par prydliga stilprov.[8] Här finns avtryckta typsnitt, som härstammar från tidens ledande stilgjuterier. Allt ser helt modernt ut. Först och främst vill man då konstatera om denna del av Lindhs material har överlevt, vilket i stort sett har visat sig vara fallet. Men endast med ett omständligt studium av Lindhs tryckproduktion skulle vi kunna se, i vad mån det f.d. tyska stilgjuteriet från Köpenhamn verkligen använts. Åtminstone två exemplar av stilprov från Pöetzschs officin finns dock bevarade, varav ett i Berchska samlingen i Nordiska museet. Även hos Norstedts har emellertid under ett sekel någonstans i arkivet överlevt några stilprov av tidig 1700-talskaraktär. De ramades in, förmodligen vid jubi-

Stilprov för antikva, kursiv, hebreiska, grekiska och tecken från Johann Gottfried Pöetzsch stilgjuteri i Köpenhamn, som ingår i Norstedts matrissamling. Matriserna till de klumpiga rubrikversalerna finns kvar och är av bly. Till de mindre graderna föreligger större delen i koppar-matriser. Provet är sammansatt av olika typsnitt från 1500-, 1600- och 1700-talen.

Grobe Missal Antiqva.

ERAT APUD ET SERMO

Eine andere Grobe Missal Antiqva.

OMNIA EX VOLUNTA DEI MA,

Kleine Missal Antiqva.

DEUS LABORE OMNIA VEN-

Grobe Canon Antiqva.

DIT. A JOVE PRINCIPIUM, CUM

Eine andere Grobe Canon Antiqva.

DILIGAM DE DOMINE Cogita de vota anima quod,

Grobe Canon Cursiv.

DILIGAM DE DOMINE FORTITUDO MEA,

Kleine Canon Antiqva.

JOVI FINIS ERIT, GLORIAM QVI

Kleine Canon Cursiv.

DILIGAM DE DOMINE FORTITUTO MEA,

Doppelmittel Antiqva.

PATRE NOSTRO, DOMINO JESU CHRISTO.

Corantschriften.

Dupelmittel Antiqva, No. 1.

Posito, non ut eo
qvod opus sed qvod

Text Antiqva, No. 2.

Primus qvi hoc no-
mine distingvebatur
fuit Qvartus JACOBI
Patriarchæ ex LEA

Ein andere Text Antiqva, No. 3.

Characteres Tradit. Ana
tomia, Zootomia, Physiolo
gia & Zologia, quae Struct
uram & Proprietates homi-

Tertia Antiqva, No. 4.

Interjecto Tempore, Cum
Assiry Desci vissent, & BABI
LONIAM ockupasse difficili-
sque Hujus Urbis ex pugua-
lio sit; Æstu Ante REGE;

Mittel Antiqva auf Textia Kegel, No. 5.

Eripe me Domine ab homine malo a virociolento serva me, qui cogi
auerunt mala incorde toto die cn,
gregantur ad prælium: ABCDE
FGHIKLMNOPQRSTUVXY&

Mittel Antiqva, No. 6.

Cogita devota anima in qvanto
verseris peculo qvod semper rib,
impendet a Diabolo advrtio erfario-
hodbs ille est audacia prom-fimus
viribus robustissimus, BCDEFGH

Eine andere Mittel Antiqva, No. 7.

In hilaritate vultus Regis, vita &
Clemeria ejus, Quasi imber serotinus Possidet sapienriam, Quia Auro
melior est, & acquire prudentiam,
quia pracioslor est argento. DEMH
madghilnopqsr&tuijACPSR

Kleine Mittel Antiqva, No. 8.

Cogita devta anima in Quanto verseris peculo qvod semper tib impendet
& Diabolo advtio erfario: Hoeis ille est
Audacia Promossimus viribus Roptus
tissimus, Artibus caeliemus, Mahjuns
omnibus dicrieil,lisimus, gvIlCIP

Grobe Cicero Antiqva, No. 9.

Apologia eanum Mmsterii Apostolici, Cui prioria Septem Posteriorum hujus Epistolæ capita impendit apostolus est Apologia ipsius Religionis Christianæ: Dignissima, qvam adoptomus, Quam. ac deghilmnopqrstuvæ

Eine andere Grobe Cicero Antiqva, No. 10.

Verum Tamen, Meciphysica Physicaqvæ Nobisiori Javeausti tam Accurate tractandam non est, qvam Logicam, Matematica tribia & cum, Qvæ vice hac alicaqve Gerende Rationem Continet, Philosophi partem, Hoc, Inqvam Dabuit nihi omnes. BEFKLMOVWXYZÆ

Kleine Cicero Antiqva, No. 11.

Imperium Orientale Per Aliqvot Secula Non Modo Stetit, Sed Interdum Attollere Caput cepit, Imperium imperante Justiniano, Qui Vandalorum Regnum in Africa, & Gothorum in Italia Everere Sed trahit Temporis Damnoh decrescent ABCDEFGHIKLMNOPQRSTUVWXYZÆ

Eine andere Kleine Cicero Antiqva, No. 12.

In hilaritate vultus Regis, Vita & clementia ejus, Quasi imber Serotinus Possidet sapientiam, quia auro Melior est, Acquire prudentiam, quia Preciosior est argento. Semta Jullonum Decliner mala, Cuibos animæ fuæ viaqs fuam. BEGHKLNOTXZÆ

Corpus Antiqva, No. 13.

Unicuique ad Contentiosa Epistola Deus pe
fuit in nos Misericordia nobis cognam facit, e
qua in Eneim ut per illud ipsum Verbum, qvod
nius filiei experimenta vim fuam Divinam ex
ferens Cuimbi, vitam etiam ABCRFGHIKL

Eine andere Corpus Antiqva, kann auch auf
Bourgois Kegel gegossen werden, No. 14.

In hilaritate vultus Regis, Vita & Clementia ejus
quasi imber Serotinus Possidet Sapientiam, quia auro
melior est, & Acquire prudentiam, quia pracioslor
est argento. Semta Jullonum Decliner mala, Cuibos
animæ fuæ ferat viam fuam, Confitemini pecca-
dis superbis, & non Roman cordis ejus ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVXYZ

Petit Antiqva, No. 15.

Contentiosa Contentiosa Epistola, Deus, Epistola Epi-
stola, Epistola, Epistola & Epistola & Epistola & Epistola
Epistola Epistola Epistola & Epistola & Epistola & Epistola
Epistola Epistola Epistola & Epistola & Epistola & Epistola
Epistola Epistola

Originalmatriser av koppar till den i texten omtalade kursiven från ca 1540. Justeringen är mycket grovt utförd, vilket försvårat uppgjutningen. Förstoring ca 2 1/2 gånger.

T. h. originalmatriser av koppar för ornament, musik och kursiver. Alla från 1500-talet. Förstoring ca 3 gånger.

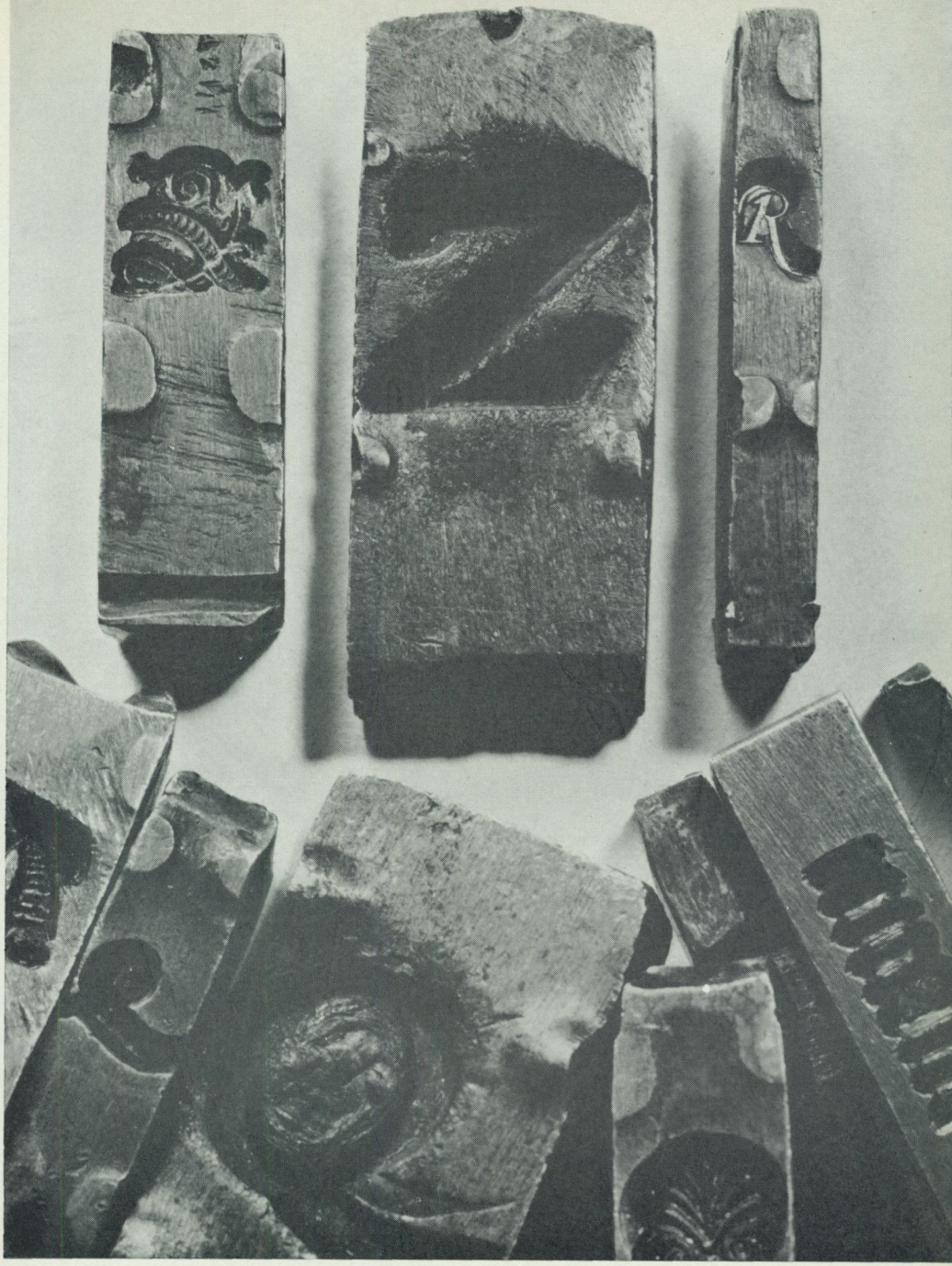

Herren er
min Gud,
ABCFK
Jesus Christus er Guds
Søn. DLO
Jndtil Jesu Christi Dag! aöußtz
1234567890
Den Herre Jesus
talede med ꝛc. aöuß
1234567890.
Vil dog Himlen intet
tale udi Jesu rene Sag?
BCFKLDLWXYÆ
aöußtz 1234567890.
Gak under Jesu Kors at
staae, O kiære Sjæl! Og
med Attraae, lyd Jesu Lærer,
og gy Aat Paa hvad
han har til Aasked sagt. aöu
WXJEO 1234567890
Hvilene nu stille her, Mens
man strakker vov og Ræt, Og den
efter Venskab priier, Ja faaer dem
paa Skruer sat. aöußtzffiæs
POSTUWJ 1234567890.
Jesus Christus
Jesus Christus
Jesus Christus

leet 1923, och sattes upp som väggprydnader. Där har de suttit tills de nu kan kombineras med det material de gör reklam för. Här rör det sig nämligen om dels ett fräscht men slaktat exemplar av "Prof af Stilar, som finnas vid Johan Pehr Lindhs Stilgjuteri i Stockholm", tryckt 1815, samt tre lika fräscha stilprov, utgångna enligt sin tryckort från Johann Gottfried Pöetzschs stilgjuteri i Köpenhamn. Till yttermera visso är de försedda med följande påskrifter i bläck: "Förestående Stilsorter [resp. Zirather] tillhöra det Gjuteri som numera är inköpt af Boktryckaren, Dir. J. P. Lindh i Stockholm". En annan hand, kanske Lindhs stilgjutares, har till vänster ovanför nästan samtliga stilar med blyerts skrivit bokstäverna "mt", vilket man kan tolka som att någon tidigare gjort en inventering av matrisförrådet och återfunnit de angivna matriserna. Dessa urkunder kompletteras av innehållet i en svart klotpärm av relativt sent datum som förvaras av stilgjuterifaktorn. I denna ligger allehanda lösa stilprovsblad från olika epoker fram till de senaste åren. De två äldsta bladen står i omedelbart samband med de ovan nämnda stilproven. Det ena visar antikvasnitt och kursiver samt något som i rubriken kallas "Baskervillische Antiqua-Schriften". Stilprovet är sammansatt av tre lösa blad, uppklistrade på ett papper i folio, som nederst har bläckpåskriften: "Stockholm d. 8 April 1818. J. P Lindh". Namnet är av allt att döma Johan Pehr Lindhs egenhändiga namnteckning. Stilarna är numrerade med bläck och blyerts samt i de flesta fall betecknade med "mat" med samma hand som på de danska stilproven. Det andra bladet består av tre hopklistrade foliopapper som uppvisar fraktur, schwabach och antikva av olika sorter och grader. På baksidan står med bläck: "Stilprof av Svenske och en del Antiqua Stilsorter som finnas och kunna afgjutas vid J:P Lindhs Stylgjuteri i Stockholm". Här rör det sig kanske om Lindhs egna arbetsexemplar, ty de är mycket tummade och slitna samt försedda inte bara med nummer och "mt" utan även med i bläck angivna priser i svenska skilling banko per skålpund. Antikvan talar i samtliga fall latin. Men de som "svenske" betecknade frakturerna och schwabacherna på sistnämnda stilprov visar sig dock samtliga vara texter satta på *danska*. En jämförelse med texterna på Pöetzschs stilprov visar en direkt överensstämmelse. Man kan därför antaga att det sistnämnda stilprovet är det

första Lindh brukade för att få en överblick i arbetet med sitt nyförvärvade stilgjuteri.

Den tredje större enhetliga gruppen paket har omslag av dansk makulatur med dansk eller oftast tysk påskrift. Stickprov har visat att dessa härrör från Johann Gottfried Pöetzschs dansk-tyska stilgjuteri. Detta kom ursprungligen från Hamburg och har av stilproven att döma anor långt tillbaka i tiden.[9]

Om Hiertas typsnitt visar den typografiska smaken under 1800-talets förra hälft, så ansluter sig den ena delen av Lindhs matrisförråd omedelbart därtill och kan sägas innehålla typsnitt tillverkade och brukade under 1700-talets senare del samt 1800-talets första årtionden. Den andra delen — Pöetzschs samling — är lika typisk för sin tids stilgjuteri. Med klart konstaterade rötter i tidigt 1500-tal, vilka ännu redovisas i de omnämnda odaterade stilproven av 1700-talskaraktär, spänner den även över den mellanliggande barocken och klassicismen. Den innesluter en vacker provkarta på resurserna hos ett typiskt kontinentalt, medelstort stilgjuteri under 1700-talets förra hälft med provinsiella drag framför allt i de klumpiga rubrikstilarna.

Huvudparten av de stilar som reproducerats på dessa nämnda stilprov återfinnes i Norstedts samling ännu idag. Den vildvuxna floran typsnitt från 1800-talets mitt och framåt skall här ej beröras, trots att den givetvis utgör lejonparten eller 4/5 av hela samlingen. Den får dock anses såsom mindre betydelsefull, eftersom det till allra största delen rör sig om galvaniskt framställda kopior och inte originalmatriser. Det bör dock noteras att rationaliseringar i utländska stilgjuterier troligtvis redan åstadkommit den paradoxala situationen att typsnitten endast överlever i form av sina galvaniska kopior och att Norstedts har en ovanligt fyllig samling sådana från de senaste hundra åren. I många fall finns även från den tidsperioden unika matrissatser.

Eftersom AB P A Norstedt & Söner räknar sina stolta anor tillbaka till svenska kungliga boktryckare vid 1600-talets början är det naturligtvis lockande att sätta de äldre matriserna i samband med dessa. Lindhs inköp av det dansk-tyska stilgjuteriet gör emellertid denna slutsats osäker. Det kan klart konstateras att Pöetzschs stilgjuteri till stora delar finns kvar i Norstedts samling, eftersom

hans pappersomslag bevarats med text, som överensstämmer med bevarade stilprov. De ovannämnda 1500-talsmatriserna har dock alla omslag från sen tid och typsnitten finns ej representerade på Pöetzschs stilprov. Till Norstedts historia under 1800-talet hör inköpet av ett flertal andra tryckerier med mycket gamla anor. Fortfarande kan den stimulerande möjligheten prövas, att Norstedts stilgjuteri till idag bevarat rester av de svenska kungliga boktryckeriernas materiel från dessas äldsta tid.

Noter

1) Se "Guyot Mediane Cursif" på det s.k. Folgerstilprovet i Washington Library of Congress, avbildat i John Dreyfus, Type specimen facsimiles, Oxford and Cambridge 1963.
2) Plantinmuseets matrissamling är förtecknad i "De Gulden Passer" 38, Antwerpen 1960.
3) Detta inventarium är odaterat. Det har förmodligen lagts upp vid 1900-talets början, varefter det kompletterats efterhand.
4) Detta bekräftas av matrisförteckningen, där en anonym hand för dessa och andra stilar uppgivit dem som "Hiertas".
5) Ett exemplar av denna världens förmodligen första brukbara stilgjutningsmaskin finns i Nord.mus., skänkt av Norstedts, inv. nr 226.986. B. Bengtsson Stockholms konstförvanter, Stockholm 1946, sid. 29.
6) AB P A Norstedt & Söner, Minnesblad, Stockholm 1904, sid. 161.
7) De Lindhska företagen har i vår tid närmare behandlats av B. Bengtsson i Stockholms konstförvanter och från Bergslag och bondebygd 1951.
8) Nu i Kungl. Biblioteket och i Svenska boktryckareföreningens deposition i Nordiska museet.
9) B. Bengtsson, Stockholms konstförvanter.

Summary

The Royal Printing-Office's Type-Foundry in Stockholm.

The Royal Printing-Office P.A. Norstedt & Sons has handed over to the Nordiska museet its old collection of matrices comprising well over 100 000 pieces, and representing several hundred different type faces of varying ages. The author gives here a preliminary survey of the results of the first inventory of the collection, the making of wich was facilitated by the type specimen sheets having been preserved and by large parts of the collection having been made up into parcels still bearing the original inscriptions. About 20 % of the matrices date from before the middle of the 19th century. The youngest group of the lot emanates from Lars Johan Hierta's type-foundry, which the firm purchased in 1846; they consist of English type faces from the beginning

of the 19th century. Another group derives from J.P. Lind's printing-office, which was the firm's direct precursor. In 1814 J.P. Lindh had purchased J.G. Pöetzsch's type-foundry in Copenhagen (originally located in Hamburg); the matrices deriving from this foundry comprise Continental type faces dating from as far back as the 16th century. So far one dozen more or less fragmentary sets of matrices from the 16th century have been found. Whether they all derive from Pöetzsch's letter-foundry, or whether they have found their way through other channels to Norstedt & Sons, who in the last century incorporated a number of old Swedish printing-offices, it has not yet been possible to establish. The most interesting finds consist of a set of capitals for a small pica italic cut by François Guyot in the middle of the 16th century and known hitherto only from a type specimen, and a set of powerful italics, which type was used in 1544 by Aegilius van Diest of Antwerp, among others; this set is also to be found in the Plantin-Moretus Museum's collection (MA 174, "Moyen Canon Cursive"), but only in parts.